

Quadrant II – Transcript and Related Materials

Programme: B.A (Second Year)

Subject: Marathi

Paper Code: MRG 104

Paper Title: Study Of Translation (भाषांतर अभ्यास)

Unit: 02

Module Name: भाषांतर, अनुवाद आणि रूपांतर यांमधील साम्यभेद

Module No: 11

Name of the Presenter: Dumati Kumbhar

Transcript

भाषांतर, अनुवाद आणि रूपांतर यांमधील साम्यभेद

भाषांतर

भाषांतर हा पारिभाषिक शब्द, एका भाषेतून अर्थ दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाण्याच्या प्रक्रियेसाठी वापरला जातो. याच प्रक्रियेला हिंदी भाषेत 'अनुवाद' हा पारिभाषिक शब्द वापरला जातो. म्हणून भाषांतर आणि अनुवाद हे दोन्ही शब्द समानार्थी म्हणूनही वापरले जातात. पण हा गैरसमज आहे. या दोन्ही संकल्पनांमध्ये काही साम्ये असली तरी खूप भेदही आहेत.

भाषा संचालनालयाने तज्ज्ञांच्या समितीच्या साहाय्याने 'साहित्य समीक्षा परिभाषा कोश' सिद्ध करून प्रकाशित केला आहे. त्यात Translation (भाषांतर), Rendering (अनुवाद) आणि Adaptation (रूपांतर) हे पर्याय संमत केलेले

आहेत. त्यानुसार Translation या शब्दासाठी मराठीत भाषांतर हा पर्यायी शब्द वापरला जातो.

भाषांतर

‘भाषांतर’ या शब्दाची व्युत्पत्ती लॅटीनमध्ये आहे. ‘भाषांतर’ हा शब्द इंग्रजीतील Translation साठी मराठी पर्याय आहे. ज्याचे मूळ लॅटीनमध्ये आहे. त्याची फोड अशी करता येते.

Trans (ट्रान्स) म्हणजे पलिकडे

Latum (लेटम) म्हणजे घेऊन जाणे.

मूलतः या शब्दाचा अर्थ स्थलांतर असा होतो. पण दुसरीकडे घेऊन जाणे या वाच्यार्थाचा कालांतराने लाक्षणिक अर्थ रूढ झाला आणि ‘एका भाषेतून व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेसाठी त्याचे उपयोजन होऊ लागले.

स्रोत भाषेतील कथ्य ज्या पद्धतीने सांगितले असेल त्याच पद्धतीने लक्ष्य भाषेत सांगितले जावे ही अपेक्षा भाषांतरात असते. भाषांतरकाराच्या व्यक्तित्वाचा आणि शैलीचा ठसा भाषांतरकृतीवर शक्यतो उमटू नये . पण जेव्हा तो उमटू लागतो तेव्हा भाषांतर अनुवादाच्या अंगाने होऊ लागते.

अनुवाद

पुष्कळदा भाषांतर आणि अनुवाद हे समानार्थी मानले जातात, परंतु त्यांच्या प्रक्रियापद्धतीत भिन्नता असते. म्हणून अनुवाद हा भाषांतराचा प्रकारही मानला जातो किंवा त्याला भाषांतर प्रक्रियेचा घटकही मानले जाते.

मूळ धातू ‘वद’ (वदति) – म्हणजे बोलणे – सांगणे.

आणि ‘अनु’ हा उपसर्ग – त्याचा अर्थ मागील असा आहे. ‘वाद’ हे ‘वद’ या धातूचे प्रत्ययांकित रूप आहे. कालांतराने ‘अनु’ या उपसर्गाचा अनुवर्तित असा अर्थ रूढ झाला. यावरून अनुवाद म्हणजे, आधी कोणी सांगितल्यानंतर सांगणे. उदा: श्रीकृष्णाने आधी गीतेत तत्त्वज्ञान सांगितले, तेच तत्त्वज्ञान नंतर ज्ञानेश्वरांनी ‘भावार्थदिपिकेत’ (ज्ञानेश्वरी) सांगितले.

व्याकरणशास्त्रात भट्टोजी दिक्षिताने, ‘आधीच अवगत असलेल्या अर्थाचे प्रतिपादन’ असे स्पष्टीकरण दिले. इथे त्यांना अनुवादात पुनःकथन अपेक्षित आहे. प्राचीन पंडित कवींनी भाषांतरात ‘पुनःकथनावर’ भर दिला आणि अर्वाचीन कवींनी भाषेवर भर दिला.

रूपांतर

रूपांतर हा मुक्त अनुवादाचा महत्त्वाचा प्रकार आहे. रूपांतर या शब्दाचाच अर्थ ‘अन्य रूप’ असे आहे. अनुवाद प्रक्रियेत ज्यावेळी भाषांतरकार लेखनपद्धतीचे स्वातंत्र्य घेऊ लागतो, तेव्हा समतुल्यतेला महत्त्व न देता व्याकरण, वाक्प्रचार, संरचना, शैली यातही बदल करतो तेव्हा तो अनुवादापासूनही दूर जातो आणि रूपांतराकडे वळतो. यातील संकल्पना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

एका भाषेत जे सांगितले आहे ते दुसऱ्या भाषेत सांगणे म्हणजे वस्तुतः ‘भाषांतर’ (अन्य भाषा भाषांतर) असा या सामासिक शब्दाचा विग्रह केला जातो. या दोन्ही प्रक्रिया एकमेकांशी संलग्न आहेत. एक संरचनेला प्राधान्य देणारी प्रक्रिया तर दुसरी अश्याला प्राधान्य देणारी प्रक्रिया.

रूपांतर ही त्याहून वेगळी प्रक्रिया आहे. एका माध्यमातील साहित्यकृतीला दुसऱ्या माध्यमाच्या मुशीत नव्याने ओतणे आणि नवाच घाट निर्माण करणे. इथे घाट बदलला तरी मूलद्रव्य बदलत नाही.

अनुभव / कथावस्तू अथवा कथ्य हे साहित्यकृतीचे मूलद्रव्य, ते कायम ठेवून कादंबरीचे नाटक करणे, कथेला नाट्यरूप देणे किंवा कथेच्या नाट्यरूपाला आकाशवाणीच्या श्रुतीकेचे रूप देणे हा रूपांतराचाच प्रकार आहे. कवितेचा अथवा पद्याचा गद्यानुवाद व अर्थानुवाद हे रूपांतरच असते.

देशकालपरिस्थितीनुरूप नाटककार मूळ नाटकातील पात्रे त्यांची नावे, स्थलप्रसंग आवश्यकता वाटल्यास स्वभाववैशिष्ट्येही बदलतो. उदा: पु. ल. देशपांडे यांचे 'अंमलदार' हे नाटक मूळ रशियन नाटकाच्या इंग्रजी भाषांतराचे म्हणजे 'inspector general' रूपांतर आहे.

विदेशी भूमीतून उमटून आणलेला वृक्ष स्वदेशी हवामानादी भौगोलिक गोष्टी भिन्न असलेल्या स्वदेशी भूमीत खतपाणी देऊन टवटवीत व रसरशीत ठेवायचा हा जो Replantation चा प्रकार असतो तसा पुनःरोपणाचा प्रकार म्हणजे रूपांतर.

भाषांतर, रूपांतर यामधील ठळक भेद

1) भाषांतरात मूळ भाषेऐवजी लक्ष्य भाषेच्या संरचनेला महत्त्व असते.

अनुवादात संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाला महत्त्व असते.

पूर्वी इंग्रजीचे मराठीत भाषांतर करताना इंग्रजी भाषेची संरचना कायम राहिली पाहिजे असे कॅ. जर्विसचे मत होते तर ज्यांच्यासाठी भाषांतर करायचे असेल त्यांना समजेल अशी भाषा वापरायची यावर कॅडीचा कटाक्ष होता.

2) भाषांतरात मूळ मजकूरातील शब्द , वाक्यरचना, शैली जशीच्या तशी टीकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

अनुवाद हा संरचना, शैली यापेक्षा आशयावर भर देऊन केला जातो.

3) नेमकेपणा, काटेकोरपणा, तंतोतंतपणा, यथार्थता ही भाषांतराची वैशिष्ट्ये आहेत.

अनुवाद हे एक प्रकारे मुक्त भाषांतर, आवश्यक तिथे संक्षेप किंवा विस्तारही केला जातो.

4) मूळ मजकुराशी जास्तीत जास्त प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न भाषांतरात केलेला असतो.

अनुवादकर्त्याच्या शैलीची छाप अनुवादावर दिसून येते कारण त्याने शैलीचे स्वातंत्र्य घेतलेले असते.

5) भाषांतरकाराला प्रामुख्याने दोन्ही भाषांच्या अंगोपांगांचे परिपूर्ण ज्ञान असावे लागते. भाषेपासून साहित्यकृतीचा घाट कसा बनतो, संरचना कशी बदलते याचेही परिपूर्ण ज्ञान हवे.

अनुवादकाला साहित्यकृतीच्या अंतःपटाची माहिती असली पाहिजे. मूळ साहित्यकृतीचे विश्लेषण करून त्याचे पुनः संश्लेषण करता आले पाहिजे.

रूपांतरकाराला नुसते दोन भाषांचे ज्ञान असणे पुरेसे नसते, त्याला दोन्ही भाषांची संस्कृती, परंपरा, प्रथा, रीतिरिवाज, सामाजिक संकेत, सभ्यता या सर्वांचे भान हवे.

6) भाषांतरात मूळ कथ्य जसेच्या तसे लक्ष्यभाषेत आणावे लागते.

अनुवादात संरचनेचे स्वातंत्र्य असले तरी मूळ कथ्याशी प्रामाणिक राहण्याची अपेक्षा असते.

रूपांतर करताना रूपांतरकाराजवळ सर्जनक्षमता असणे अपेक्षित आहे. कारण रूपांतर हे नुसते पुनःकथनासारखे नसते. त्यात एका अर्थी नवसर्जनाचाही भाग असतो.

7) वामन पांडितांची यथार्थदिपिका हे भाषांतराचे उत्तम उदाहरण आहे कारण त्यांने गीतेतील श्लोकांचा यथार्थ सांगण्याचा प्रयत्न त्यात केला आहे.

ज्ञानेश्वरांचा भावार्थदिपिका हा ग्रंथ अनुवादाचे उत्तम उदाहरण आहे कारण ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील श्लोकांचे उपमा दृष्टांतांच्या सहाय्याने स्वतःच्या शैलीतून अर्थ स्पष्ट केला आहे.

पु. ल. देशपांडे यांचे अंमलदार हे नाटक रूपांतराचे उदाहरण आहे कारण इथे त्यांनी मूळ इंग्रजी नाटकातील संस्कृतिक वैशिष्ट्ये बदलून तिथे भारतीय संस्कृतिक वैशिष्ट्यांची पेरणी केली आहे.

संदर्भ

1. कऱ्हाडे स. दा, भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई 1998
2. मोकाशी मधुकर, भाषांतर चिकित्सा, 2012
3. सारंग विलास, भाषा आणि भाषांतर, 2011
4. भाषांतरमीमांसा, काळे कल्याण, सोमण अंजली (संपा), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 1997
5. फाटक, म. वि; ठाकर रजनी (संपा), भाषांतर शास्त्र की कला, वरदा बुक्स पुणे, 1987
6. <https://vishwakosh.marathi.gov.in>